АРХЕОЛОГІЯ

КЕДУН І. С.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Стаття присвячена розвитку селітряного промислу на території Новгород-Сіверського. В дослідженні використані як загальновідомі факти, так і матеріали останніх археологічних досліджень. Особлива увага приділяється розгляду нещодавно відкритої в Новгороді-Сіверському селітряної печі. Обгрунтовується висновок щодо місця розташування комплексу по виробництву селітри в ур. Заручав'є, на території міського посаду.

Достатньо довгий час питання, пов'язані з розвитком селітроварного промислу в Україні, лишались поза увагою археологів. Вони розроблялися переважно істориками на підставі свідчень писемних джерел.

Перші спроби археологічного вивчення матеріальних свідчень процесу селітроваріння відносяться до початку XX ст. та пов'язані з дискусією про виникнення "майданів" [1]. Ще тоді І. І. Фундуклей спробував пов'язати їх з діяльністю селітроварів [2]. Однак тільки в XXI ст. дослідження цього питання набули розвитку в Україні, перш за все - на Полтавщині (роботи П. Я. Гавриша, О. В. Мокляка, В. В. Шерстюка, О. Б. Супруненка, Ю. О. Пуголовка та ін.). Так, за останнє десятиріччя побачила світ низка публікацій, присвячених селітряним комплексам на Більському городищі [3-6, 7].

Як вважає П. М. Кулаковський, в минулому селітроваріння було важливою галуззю виробництва. Воно набуло значного розвитку на польських, російських та українських землях починаючи з XVI ст. [8].

Виготовлена селітра йшла, перш за все, на виробництво пороху і тому вважалася важливою стратегічною сировиною. Важливість її підкреслює той факт, що і польські королі, і російські царі захищали свої права на селітру та всіляко сприяли контролю над її виробництвом. Так, король Сигізмунд III Ваза своїми указами в 1620 році створив на Лівобережжі окрему "Селітерну державу" [9]. В свою чергу, Петро I у 1700 році встановив штучну низьку ціну на селітру для українських виробників і зобов'язав їх продавати всю видобуту сировину державі [10]. Це викликало активні протести і нарікання з боку українських селітроварів, які неодноразово та безрезультатно просили відновити старі ціни на свою продукцію.

Відомо, що існували різні способи виробництва селітри, проте на Дніпровському Лівобережжі найчастіше використовувався той, що був пов'язаний із заготовкою селітряних куч або буртів на відкритому повітрі та подальшим виварюванням у "вареницях" - печах з металевими котлами. При цьому найбільш продуктивною сировиною для виробництва вважався насичений культурними рештками грунт з насипів давніх курганів. Як вважають сучасні дослідники, саме внаслідок видобутку такого грунту утворились так звані "майдани" [11]. Водночас достатнього поширення набуло і використання для виготовлення селітри культурного шару стародавніх

Кедун Іван Станіславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

городищ, особливо - з валів (залишки дерев'яних конструкцій сприяли більшій концентрації селітри в культурному шарі). Виробництво селітри з такої сировини отримало назву "городищенського" [12].

На думку В. В. Шерстюка, одним з перших свідчень про застосування "городищенського" способу селітроваріння на Сіверщині є грамота Івана Грозного 1551 року із забороною змушувати монахів Новгород-Сіверського монастиря робити ємчужне діло і возити сміття з дворів до ємчужного амбару [13]. Таким чином, джерела засвідчують розвиток селітряного виробництва в місті починаючи з середини XVI ст. Однак матеріальні свідчення існування цього промислу до останнього часу зафіксувати не вдавалось.

У історіографії вважається загальновідомим фактом, що в Новгород-Сіверському селітряний завод було розташовано на території давньої фортеці (дитинця) - на Замковій горі (Литовський замок). Більше того, пам'ятка вважається напівзнищеною саме завдяки діяльності згаданого заводу [14].

Така точка зору ґрунтується на праці О. М. Лазаревського, який наводить опис Новгород-Сіверського замку, посилаючись на опис міста 1781 року: "…разорённый ныне по причине находящегося в нём селитренного завода о двух котлах" [15]. Це твердження жодного разу не піддавалось сумніву. Натомість в наш час накопичено цілий ряд фактів, які дозволяють його скорегувати.

Згідно опису Новгорода-Сіверського 1654 року в той час міський замок функціонував в якості фортеці; свідчення про існування в її межах селітерного заводу відсутні [16]. Функціонування фортеці на Замковій горі засвідчує і "План города Новгородка с показаным в оном как в городе, так и вне оного казённому и обывательскому строению" 1760 року [17]. Виходячи з цього, припустимо, що виробництво селітри на території Замку розпочалося не раніше кінця XVIII ст., коли фортеця приходить у запустіння. Однак підтвердження цьому виявити не вдалось. За весь час досліджень, в тому числі у 2011-2013 роках (роботи автора), на території Новгород-Сіверського дитинця не були зафіксовані залишки печей-варниць згаданого О. М. Лазаревським селітряного заводу.

Натомість в писемних джерелах наявні свідчення про виварювання селітри на посаді Новгород-Сіверського. Першу згадку зустрічаємо в інвентарі Новгород-Сіверського уїзду 1619 року, де зазначено, що на Новгород-Сіверському посаді кілька місяців вироблялася селітра, але на час укладання інвентаря ремісника-селітерника в місті вже не було [18]. П. М. Кулаковський наводить також відомості, що староста Новгород-Сіверського О. Пісочинський наприкінці березня 1635 року продав право варити селітру на городищах Слухів, Вонуч, Бичина, Ярославець, Доманків та інших територіях євреям Мошкові та Давидові Юревим. В квітні цього ж року Мошко вже варив селітру неподалік Путивля в Кишкиних Лозах, на курганах [19]. Не виключено, що водночас було відновлено виробництво селітри і на міському посаді.

На даний момент єдиним археологічно дослідженим об'єктом, пов'язаним з селітроварінням на території Новгород-Сіверського, є виробнича споруда, досліджена в 2010-2011 роках на міському посаді, в ур. Заручав'я.

Пічка у процесі розкопок

Конструктивно споруда складалась із топочної камери та ступінчастого спуску до неї, що знаходився з північно-східного боку. Вона була витягнута вздовж центральної осі захід-схід.

Топкова камера грушоподібна (у верхній частині - 3 м в діаметрі, у нижній розширена до 4,5 м), врізана в материк до глибини 2,2 м. На її стінках та на дні збереглися рештки товстого (до 0,15 м) шару перепаленої глиняної обмазки. Зверху камера мала оформлений глиняними вальками воронкоподібний отвір. Всю конструкцію перекривав навіс, про що свідчать зафіксовані по її периметру стовпові ями. Зі східного боку розташовувався вхід до топкової камери - 2 вирізані в материковому шарі сходинки.

Заповнення споруди складалося з нашарувань шматків глиняної обмазки, попелу, а в придонній частині - з деревинного вугілля. Зауважимо, що в межах топкової камери материк був прокалений на товщину до 0,5 м. Під час розбірки заповнення споруди було зібрано різноманітний археологічний матеріал, який датується XII-XVIII ст.

Розкопана пічка

Зважаючи на конструктивні особливості досліджуваного об'єкта, його можна інтерпретувати як піч для виробництва селітри, варницю та датувати XVII-XVIII ст.

Досліджений комплекс можна порівняти з відомими в наш час селітряними печами, виявленими на Бельському городищі. Цікаво, що незважаючи на деякі спільні конструктивні риси, вони відрізняються від печі, дослідженої в Новгороді-Сіверському. До спільних конструктивних рис можна віднести наявність врізаного в материк котловану печі з відкритим верхом та заглиблення-підходу, улаштованого для обслуговування топкової камери. Заповнення печей також в усіх випадках ідентичне (нашарування уламків глиняної обмазки, попелу, напівзгорілих дерев'яних плах). До відмінних рис можемо віднести їх розміри та деталі конструкції.

За своєю контрукцією печі, досліджені на Більському городищі, також не є однотипними. Можна виділити 2 їх типи. До першого відносимо комплекс, досліджений у 2007 році, в якому - 3 округлі печі розміром 3,4 х 3,6 м, частково заглиблені в материк. Вони обслуговувались з робочої площадки. При цьому, як стверджують дослідники, навісу над печами не існувало. Піч другого типу досліджувалась у 2008-2009 роках. Вона була розміщена в котловані прямокутної форми розміром 2,5-2,8 х 1,8-2,4 м, повністю заглиблена в материк та перекрита зверху навісом [20].

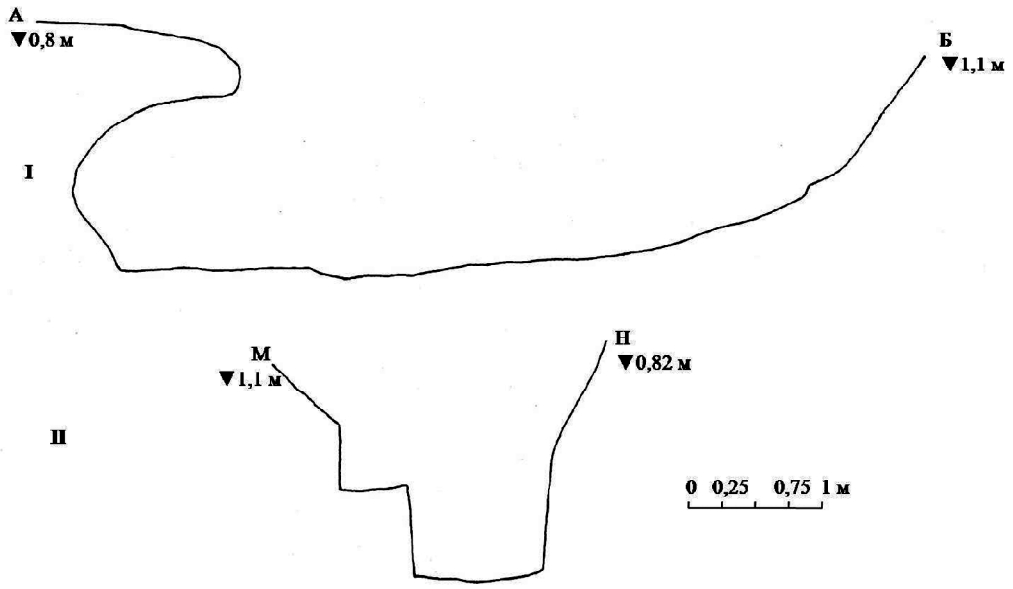

Розріз пічки

Варниця, відкрита в Новгороді-Сіверському, відрізняється від обох описаних вище типів печей. Основною відмінністю є грушоподібна, значно розширена внизу топкова камера та значно більший розмір печі в цілому, що дозволяло збільшити об'єм виварювання сировини.

Зважаючи на те, що єдина виявлена на сьогодні в Новгороді-Сіверському варниця розташовувалась в ур. Заручав'є, ймовірно саме там знаходився місцевий центр селітряного виробництва. Його існування на території фортеці в XVI - на початку XVIII ст., як вже відзначалось, здається маловірогідним. Можна додати, що побічним фактором, який ускладнював розташування "селітерного заводу" на Замковій горі, є її важкодоступність. Виварювання селітри вимагало великої кількості дров та води, доставка яких в розташовану на останці корінної тераси фортецю була нелегкою та потребувала додаткових затрат.

Натомість, не виключено, що після припинення функціонування фортеці (кінець XVIII ст.), грунт, взятий із стародавніх фортечних валів Замку, використовувався в якості сировини для селітроваріння. Скоріш за все, саме на Замковій горі відбувався і процес її первинної підготовки (буртування). На користь цього свідчать залишки буртів, помітні на площадці городища ще в другій половині XX ст. Однак кінцеве виробництво (виварювання) селітри здійснювалось на території розташованого неподалік ур. Заручав'є. Втім, остаточне вирішення цього питання можливе лише після більш повного археологічного дослідження як на території Замкової гори, так і в ур. Заручав'є.

1. Спицын А. А. Майданы // Записки отделения русской и славянской археологии РАО. - СПб., 1906. - Вып. I. - С. 74-81.
2. Фундуклей И. И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. - К., 2009. - 174 с.
3. Шерстюк В. В. До першовитоків селітерного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. - Київ-Полтава, 2013. - С. 25.
4. Мокляк О. В. З історії дослідження майданів на Полтавщині) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. - Київ-Полтава, 2013. - С.31-41.
5. Гавриш П. Я. Деякі дані про селітроваріння в Більську) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. - Київ-Полтава, 2013. - С. 63-67.
6. Папков А. И. Производство селитры на юге России в XVII в. // Куликово поле: Исторический ландшафт. Природа. Археология. История. - Тула, 2003. - С. 313-323.
7. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. - К., 2010. - 96 с.
8. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К.: Темпора, 2006. - С. 359-361.
9. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - Київ, 1969. - С.76.; Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові території // Всеукраїнський археологічний комітет. - К., 1931. - Т. 1. - С. 79.
10. Журавльов Д. В. Мазепа. - К., 2007. - 480 с.
11. Кулаковський П. Вказана праця. - С. 359-361.
12. Шерстюк В. В. До першовитоків селітерного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. - Київ-Полтава, 2013. - С.25.
13. Кулаковський П. Вказана праця. - С. 360.
14. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 545.
15. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. - К.,1888. - Т.1. - С. 211.
16. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 546.
17. Описание малороссийских городов 1654 г. // Архив Юго-Западной России: Т 8. - К., 1893. - С. 831.
18. Кулаковський П. Вказана праця. - С. 360.
19. Там само. - С. 361.
20. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Вказана праця. - С. 28.

Кедун И. С. К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СЕЛИТРЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В НОВГОРОДЕ-СЕВЕРСКОМ

Статья посвящена развитию селитряного промысла на территории Новгород-Северского. В исследовании использованы как общеизвестные факты так и материалы последних археологических исследований. Особое внимание уделяется рассмотрению недавно открытой в Новгороде-Северском селитерной печи. Обосновывается вывод о месте расположения комплекса по производству селитры в ур. Заручавье, на территории городского посада.

Kedun I. S. TO THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF SALTPETRE PRODUCTION IN NOVGOROD-SIVERSKY

The article is devoted to the development of saltpetre production in Novgorod-Siversky. Both known facts and materials of recent archaeological research are used in the study. A brief analysis of historiography and history of archaeological research concerning saltpetre production in Ukraine is given. The latter includes the description of saltpetre production in Bilske settlement. A special attention is paid to the recently discovered saltpetre oven in Novgorod-Siversky, as well as possible locations of saltpetre production in the town. The saltpetre production complex inside the town's posad near Zaruchavye is described.

Отримано 2.05.2014